

Шығыстың
ұлылары

У 2005

12К

Б. Көмеков
Қ. Сәки

Байбарыс сұлтан

Т а р и х • Т ұ л ғ а • У а қ ы т

Б. Көмеков, Қ. Сәки

Әайбарыс сұлтан

ББК 63.3 (2 қаз)
К 68

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігі ұсынған

Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Б. Көмеков, Қ. Сәки
К 68 Байбарыс сұлтан. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна»
баспасы. 2004. – 96 бет. – «Шығыстың ұлылары» топтамасы

ISBN 9965-26-040-0

«Аруна» баспасы «Шығыстың ұлылары» деген топтаманың жалғасын ұсынады. «Байбарыс сұлтан» – осы топтамаға енген кітаптардың бірі. Балалар мен ересектерге арналып қазақ және орыс тілдерінде жазылған бұл көркем суретті туындыда XIII ғасырда Мысыр елінде сұлтан болып, моңғол шапқыншыларына ойсырата соққы берген қыпшақ ұлы Байбарыстың өмір жолы суреттелген. Шығарма балалардың танымына жақын қарапайым тілмен жазылған.

К $\frac{0503020905}{00(05)-04}$

ББК 63.3 (2 қаз)

ISBN 9965-26-040-0

© «Аруна Ltd.» ЖШС, 2004

Мазмұны

<i>Тарих - тағдырлар теңі</i>	5
<i>Қыпшақ тұтқын - Байбарыс</i>	11
<i>Улам елінде</i>	16
<i>Біз - мәмлүктерміз</i>	23
<i>Сұлтан сарайының маңында</i>	28
<i>Жуһангер әскердің тұңғыш жеңілісі</i>	34
<i>Біреуге ор қазсаң, өзің түсесің</i>	40
<i>Қыпшақ Байбарыс сұлтан</i>	44
<i>Әскери тәртіп</i>	46
<i>Мәмлүктердің тұрмысы</i>	50
<i>Сұлтан бейбастықты көшірмеген</i>	53
<i>Байбарыс пен Алтын Орда</i>	61
<i>Байбарыс және крестілер</i>	71
<i>Сыртқы жаумен шайқас</i>	78
<i>Байбарыс және Еуропа патшалары</i>	83
<i>Сұлтан Байбарыстың қазасы</i>	90

Тарих - тағдырлар тезі

Сан ғасырлар бұрын қазақ сахарасының оңы мен солында, қиыры мен құбыласында даланы еркін жайлап, Жер-Ананың киелі топырағында әрлі-берлі көшіп-қонған жұрт көп еді. Дұшпанына қатал, бауырына адал, туған жерінің табиғатымен біте қайнасып, қыстың қақаған аязы мен жаздың аптап ыстығында алдына мал салған бұларды көшпелілер деп атаған. Жұлдызы жымындаған түнде оттың басында ән тыңдап, киіз үйде бесік тербетіп, даласына еркелеп өскен бұл халық ешкімге дес бермеген батырлар еді. Олар найза ұстап, садақ асынып, жараған тұлпарымен еңку-еңку жер шалып, туған жері мен қасиетті елі үшін қанын да, жанын да аямаған.

Көшпелілердаласынсүйсе, солдалағаталасқан жауыда аз болмады. Бабалар өсиеті – парыз, бақыты мен қайғысы – жазмыш. Осы топырақта не бір азуын айға білеген* батырлар туған. Олар даланың қоңыр үніне құлағын тігіп тың-тыңдап, жау жорығының бағытын белгілеген. Өз тағдырына ұқсаған жусанының қышқыл иісін иіскеген. Қанды шайқаста бетін топырақ жаппай қалғандары қаншама. Жанын сауғалағандардың аты өшіп атаусыз қалды. Батырлары мәңгілікке ел аузында. Бұл өмірге кімдер келіп, кімдер кетпеді...

Сонау көз ұшындағы басын қау бетеге* алқымдаған көп төбелер солардан – қалған ескерткіш. Ержүрек көшпелілер сыртқы жаудан қорғанудың сан түрлі әдіс-айласын ойлап тапқан. Мәселен, «хабаршы төбелер». Төңіректі шолуға ыңғайлы төбелердің ұшар басына жер ошақ жасалынып, қара май әкелініп, жанына жасауыл* қойылған. Әлдеқалай жау қосыны* көріне қалса, жасауылдар от тұтатып, майды жағып,

* азуын айға білеген – қаһар тіккен, өшіккен

* қау бетеге – тығыз өскен қалың қу шөп.

* жасауыл – әскер басының оң қолы, шабарманы.

* қосын – жауынгерлер тобы, әскер.

жан-жаққа белгі берген. Келесі төбе басындағы қарауыл отты көріп, екінші төбеге хабар жолдаған. Әп-сәттің ішінде бұл хабар бүкіл көшпелілер еліне тарап, жау келгенін білген олар бес қаруын сайлап, бекініс құрып, дұшпанын қарсы алуға дайындалған.

Жау шапты деген хабар жетісімен тыңшылар алға шығып, жерге құлағын тосып, тың тыңдаған. Кереметтігі соншама, олар жаудың қай беттен келе жатқанын біліп қана қоймай, атты, жаяу әскерінің санын, қандай соғыс құралымен жарақтанғанын, тіпті дұшпан әскері басшысының майданды басқаратын орнына дейін қолымен ұстап, көзімен көргендей дәл айтып берген.

Өткенді есте тұтпағандардың келешегі де жоқ. Қалай дегенде де көшпелілер – сақтар, скифтер, массагеттер, сарматтар, ғұндар, хазарлар, аварлар, түркілер, печенегтер... еді. Олар – Ұлы даланың перзенттері. Іштеріндегі ең саны көбі қыпшақтар болатын.

Қыпшақ ұлыстары кең байтақ жерлерде XI – XIII ғасырлардың басына дейін қоныстанып, Қыпшақ бірлестігін құрған. Атап айтсақ, олар шығысында Ертіс өзенінен Карпатқа, тіпті сонау Дунай өзеніне дейінгі Ұлы далалық аймақтарды мекен етті. XI ғасырдың аяғында ішкі заңдылықтарға байланысты Еділ өзенінің бойымен екіге – Шығыс Дешті Қыпшақ пен Батыс Дешті Қыпшаққа бөлінді. Батыс қыпшақ ұлысы шығыс ұлысына тәуелді еді.

Осы уақытта Шыңғыс хан басқарған моңғол әскері жеті басты айдаһардай жалаңдап, жан-жағын жалмап, құбыла-батысқа қарай, нөпір* судай жылжып келе жатты. Төрткүл дүниені қатал қаһарымен, ақыл-айлакерлігімен дүр сілкіндіріп, жер тітіреткен моңғол ханы түбінде қыпшақтардың ата жауы атанды. Алғашқы екпінде ол өз елі Моңғол жерінде ерекше құрметке бөленген, күш көрсетіп қарсы тұра алатын хан текті, әулетті татарларды үш рет аяусыз қырғынға ұшыратып, ақырында жойып жіберді. Содан кейін Дешті Қыпшақтың даласын мекендеген көшпелі жұртқа да таяп, жайдың оғындай тиді. Жер дүниені жаулап алуға ден қойған Шыңғыс ханның аярлығына* сай айлакерлігі, соғысу ісіне сай шеберлігі жетерлік еді. Қаһарлы хан

* нөпір – қалың, қаптаған, көп.

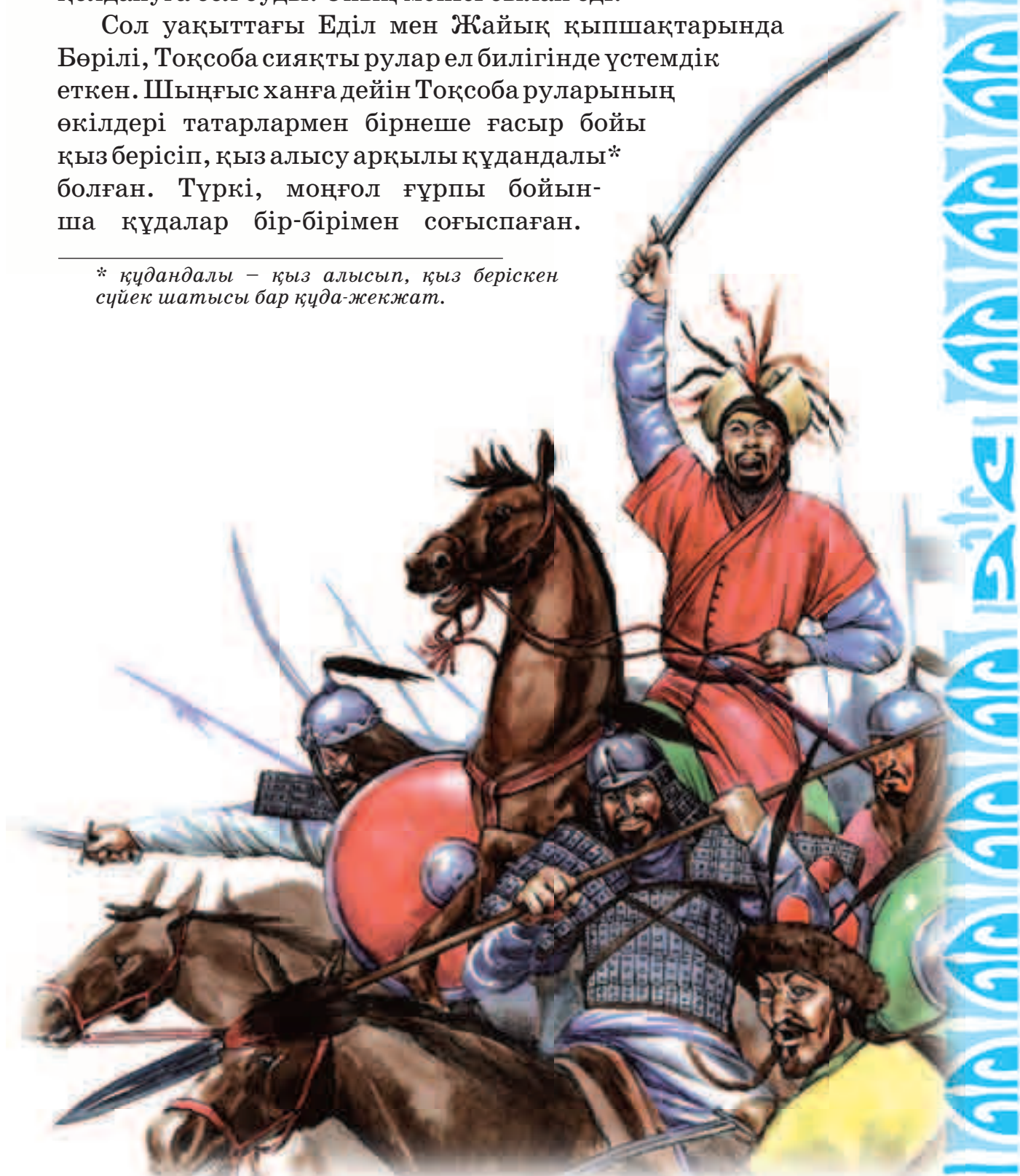
* аярлық – қулық.

батыста өзін тоқтата алатын алып күш табылар болса, олардың тек қыпшақтар екенін сезген. Сондықтан ол әрі жауынгер, әрі құдіретті қыпшақтарды жеңу үшін іштей ыдырату саясатын қолдануға бел буды. Оның мәнісі былай еді.

Сол уақыттағы Еділ мен Жайық қыпшақтарында Бөрілі, Тоқсоба сияқты рулар ел билігінде үстемдік еткен. Шыңғыс ханға дейін Тоқсоба руларының өкілдері татарлармен бірнеше ғасыр бойы қыз берісіп, қыз алысу арқылы құдандалы* болған. Түркі, моңғол ғұрпы бойынша құдалар бір-бірімен соғыспаған.

---

* құдандалы – қыз алысып, қыз беріскен сүйек шатысы бар құда-жекжат.

Тоқсобалықтар құдандалықты пайдалана отырып, өз туыстары төртобалықтардан бұрыннан келе жатқан өшін алмақшы болады. Сөйтіп, Жошы ханға олардың мекен-жайын көрсетіп береді. Жошы хан төртобалықтарды шауып, көп адамдарын тұтқынға алады. Қыпшақ рулары арасында ішараздық күшейе түседі. Қыпшақтардың бірлігі қашып, тірлігі әлсірейді.

Қыпшақтардың осы тірлігін ертеден келе жатқан мына бір аңызбен теңеуге болар еді.

...Күндердің күнінде, көктемнің жайма шуақ шағында айдаладағы соқпақ жолдың бойында күнге қыздырынып екі жылан жатады. Оның біреуінің бірбасы, мың құйрығы, екіншісінің мың басы, бір құйрығы бар екен. Ойда-жоқта құм кезген керуен

арба пайда болады. Оның дөңгелегінің сықыры бара-бара жақындай түседі. Бір мезетте әлгі арба жыландарды басуға айналады. Жан сауғалаған бір басы, мың құйрығы бар жылан інге кіріп ұлгереді де, мың басты, бір құйрықты жыланның әр басы бір інге таласып, ақырында арба дөңгелегінің астында қалып мерт болады.

Мың басы, бір құйрығы бар бұл жыланның тағдыры бірін-бірі көре алмағандықтан бастары бірікпей, моңғолдарға жем болған қыпшақтардың тағдырымен іспеттес.

Сөйтіп, айласы іске асқан Шыңғыс хан 1219 – 1224 жылдар аралығында Қыпшақ жерін түгелдей дерлік жаулап алды.

Негізінен, Қыпшақ жеріне билік еткен Шыңғыстың үлкен ұлы Жошы еді.

Жошының баласы Бату да әке жолын әрі қарай жалғастырып, әскербасы атанып, көшпелі жұрттың ат үстінен ел билеген ханы болды. Ол әкесінен де өткен қатал еді. Бату ханның қалың әскерінің ат тұяғының астында тіпті Шығыс Еуропа жері де тапталған. Бұл жорық осы Дешті Қыпшақ жерінен басталғанын біреу біліп, біреу білмес.

Құрттай құжынаған әскер тіріні өлтіріп, өліні өртеп, жолындағыны тып-типыл етті. Қыпшақ хандығының батысына қарағанда шығысы құдіретті еді. Бірақ моңғол шапқыншылығының алдында Шығыс Қыпшақ хандығы Хорезмшахтармен жарты ғасырдан бері табан тірескен соғыс жүргізіп жатқан. Оның үстіне жеме-жемге келгенде батысы мен шығысы бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара алмады. Моңғолдарға алданып, ақыры күл-талқаны шығып жеңілді.

Аты аңызға айналған қыпшақ ұлы Байбарыс келешекте өз елі емес, өзге мемлекетте сұлтан атанып, ата жауы моңғолдарға ойсырата соққы береді. 1225 жылы дүниеге келген ол атақты беріш руынан тараған, текті әулеттің ұрпағы еді.

Қыпшақ тұтқын - Байбарыс

Тербетіле ағып жатқан өзен. Екі жігіт осы бір салқын жағалауда жиі кездесіп қалатын. Олардың бірі – Байсары, әулетті бөрілі тайпасынан шыққан орта бойлы, қақпақ жауырынды жас жігіт. Қасындағысы – досы әрі туысы беріш Байбарыс. Ол Байсарыға қарағанда ақ құба келген, көкшіл көзді, сұңғақ бойлы еді. Бір-бірімен сыр тартысып, ой бөлісетін. Олар бала кезінен ат жалын тартып мініп, әскери ойындарға құмар болып өскен. Бұл күнде он төрт жасар жігіттер күш сынасып, соғыс барысында қолданылатын әдіс-тәсілдерді талқылап, пікір алмасатын.

Бүгінде, міне, сол әдетімен өзен бойында жолықты.

– Еліміздегі жағдай қиындап барады – моңғолдар нөпір судай тыныштық бермеді ғой. Өздерінің қатігездігін ауызбен айтып жеткізу қиын. Баланы найзаға шаншып, әйелдерді шашынан асып, қарнын жарып, мәз болып күліседі. Кәрі шалкемпірлерді де аямайды, – деді Байбарыс.

– Иә, бауырым, ел басына күн туды, – деп қостады Байсары.

– Е, мейлі, төніп келе жатқан жауға бас имей, шайқаста батырларша өлеміз де, – деді Байбарыс дауысы қатулана.

– Әрине, солай, – деді Байсары басын изеп. – Әкем өткен жұмада бұлғарларға сый-сияпат тиелген керуен аттандырып жатып, елшісіне: «Анархан бізді Судақ теңізі* арқылы өткізіп, өз иелігінен жер берсе, әлі де берер мол сыйлығым бар, моңғолдар төніп келеді» деп айт дегенін өз құлағыммен естідім, – деп жалғастырды әңгімесін.

– Сендер өзі моңғолдармен құдандалы емессіңдер ме?

– Оған қараса мейлі ғой. Кейінгі кезде олар құдасы тұрмақ, Құдайды да ұмытып кеткен тәрізді, – деп мырс етті Байсары.

* Судақ теңізі – Қара теңіз

Екеуі көбігі аспанға атыла, құмды жағаны соққылап кері қайтқан асау өзеннің толқындарына қарап, біраз уақыт үнсіз қалды. Кенет шаһарды айнала салынған қарауыл-мұнаралардың басынан будақтаған түтін көрінді. Мұның сырын еңбектеген баладан еңкейген шалға дейін жақсы білетін. Ел шетіне жау шапты! Екеуі де бір сәт состиып тұрып қалды.

Қаралы түтін әп-сәтте қаланы бүркеп алып, үрей мен қорқыныштың хабарын әкелді. Сөйткенше, қиыр беттен жанұшыра айқайлаған дауыс естілді.

– Уа, халайық. Аттан! Аттан! Жау келіп қалды!

Атойлаған жаушы қорған есігінен енгенше, ел ішінде аласапыран басталып та кеткен. Түйе керуен жасақталып, қараң-құраң еткен сарбаздар тобы бес қаруын сайлап, атты жүргіншілер әрлі-берлі шапқылап өуре.

– Жарайды, сөзді доғарып, іске кіріселік. Көріскенге жазсын, – деді Байсары.

– Бөрілер тұқымы бөріше жортындар, – деді Байбарыс жолдасына қарап.

Екеуі бір-бірімен қош айтысты.

Байбарыс жирен қасқа тұлпарына қарғып мініп, қорғанға қарай шаба жөнелді. Сауытын, қалқанын, кіреукесін*, найзақылышын сайлап жорыққа аттанбақшы. Тағы да бір босу* басталды десеңші.

Моңғолға қор болғанша, Қырымға жетіп бар болайық. Тек олар сауғалап келген елді құшақ жая қарсы алар ма екен?

Құбылаға жол тартқан қырық рулы ел топ-топқа бөлініп, қараңғы түннің айсыз түнегімен асыға жылжып келеді. Қызыл іңірде хан текті Байсарының әкесі топ алдына шығып:

– Уа, елім, жұртым! Қиырдан шапқан қалың моңғол жасақтары жолындағының бәрін қиратып, адамдарын бауыздап, қорғандарын өртеп, бөгет бұзған судай жылжып келеді. Мұндайда бірлік танытпасақ болмайды. Жеке-жеке бөлініп кетсек, сау-тамтығымыз қалмайды. Біз Қырым арқылы Рум сұлтандығына барамыз. Тәңірдің берген несібесі шығар.

---

* кіреуке – оқтан, найзадан қорғану үшін жорыққа киетін темір сауыт.

* босу – қуғын-сүргіннен қашып, көшу.

Бұлғар ханы Анархан бізді Судақ теңізі арқылы өткізіп, екі таудың беткейінен жер беруге уәде етті. Ары қарай Румға да жетерміз. Құдай жазса, Қыпшақтың даласына қайта оралармыз. Тәңірім жол бере гөр! – деп бетін сипаған.

Жау жеңілем деп соғыс ашпайтыны ақиқат. Дұшпанға жеңіс ауадай қажет. Мұндайда ел ішінің тұтастығы, ауызбіршілігі бірінші орында тұруы тиіс. Көршілердің осындайда бас қосуы кәнігі жәйт. Жалпы, соғыс ашушы – ниеті бұзық, көкірегі пасық, «мен» деген қағиданы берік ұстанған адам. Билікті білегіне ілу үшін ол не бір азғындыққа барады. Досын сатып, асын тебеді.

Моңғол ханы да қыпшақ ішіне іріткі салып оны жеңіп, табанына таптады. Шыңғыс ұрпақтары шығыс қыпшақтарын алдап, қанжығаға бөктергенге дейін* тағы да бір залым тірліктің ойдағыдай іске асуына септігін тигізді. Қыпшақтар мен аландар (осетин халқының түпкі негізі) бірігіп, моңғол әскеріне қарсы шығатын орасан зор күш құрады. Мұны білген Шыңғыс хан:

– Құда мен құда соғыспайды. Біз шапсақ, аландарды шабамыз. Сендерге тиіспейміз. Туыстық қарым-қатынасты жоғалтпайық, – деп, қыпшақтарға құдандалығын тағы да көлденең тартты.

Әрқашан сөзге тоқтаған қыпшақтар моңғолдардың айтқанына иланып қалады. Ойы іске асқан Шыңғыс хан аландарды жекелеп алып талқандайды да, артынан одақтасынан айрылған қыпшақтарға да ойран салады. Мұндай әдіс-айла Шыңғыс хан жорығы кезінде талай қолданылған.

Ырың-жырыңы шыққан екі ел ақыры жеңіліп тынды. Аландар аяққа тапталып құл болды. Жан сауғалаған қыпшақтар Анадолыға* бет түзеді. Қыпшақтардың арасындағы крестілерге бүйрегі бұрғандары Мажарстанға* қоныс аударды. Соғыс ешкімді аяған емес, аямайды да. Содан бері түн өтті, таң атты...

Туған жерден табаны тайып, жырақ елге аттанып баратқан көш. Тағдыр тәлкегімен тығырыққа тірелген халықтың мұны мен қайғысы Байбарыстың денесін шымырлатып

* қанжығаға бөктергенге дейін – біреуге олжа, жем болғанға дейін.

* Анадолы – Түркия, Анталия.

* Мажарстан – Венгрия.

жіберді. Ат тізгінін бір сәт тежеп, соңынан қол бұлғап қошта-
сып тұрған даласына қарады.

Түннің ортасында жағалауға тірелген көпшілікті Анарханның жіберген адамдары қарсы алып, кемеге кір-
гізіп, жайғастырды. Кеменің ескекшілері суды шалпылда-
та ескегін есіп, қара түнекке бағыт алды. Осы бір сәтте ата-
анасынан, туған-туыстарынан көз жазып қалған Байбарыс
«ағайындарымды арғы жағаға шыққан соң тауып алармын»
деп өзін-өзі жұбатады.

Басына қара түнек тұнған елдің соңғы үміті Анарханда еді,
алайда ол сенімдері ақталмады. Бұлғар ханы нағыз опасыздың
өзі болып шықты. Оның жауыздық жасауының сыры тереңде
жатқан. Ол қыпшақтардан сескенетін. Тақтан айырылып
қаламын ба деген үрей бойын билеп алған. Пайда табуды да
амалдады. Сөйтіп, айласын асырмақ болған ол қыпшақтарға өз
иелігіндегі екі таудың бөктерінде орналасқан жерді берді.

Көшіп келе жатқан жұртты ханның әскері қоршап алып,
адамдарын өлтіріп, біразын тұтқынға алды. Қолға түскендері-
нің аяқтарына шынжыр кісен салынды. Қарсыласқандары
таяқ жеді, жер жастанғандары да жетерлік. Осылай Анархан
жалғыз-жарым емес, бүкіл көшпелі елді опасыздықпен сағын
сындырып, құлдыққа жекті. Тұтқындардың арасында Байба-
рыс пен Байсары да бар еді.

– Әй, Байсары, тағдырдың ұзын қамшысы кімге тимеген.
Пешенеге жазғаны осы да. Қаған тұқымы екеніңді білдірме.
Жазаң ауырлайды, – деп ескертті Байбарыс құрдасына.

Он төртке жаңа толған қыпшақ жігіттері енді құлға
айналмақ. Бұл кезде Байбарыс өзінің тұлдыр жетім атанып,
қайғылы да қасіретті өмір кешетінін, жырақ елде тасы өрге
домалап, қанды айқастарға қатысатын билеуші болатынын
білген жоқ. Бірақ өмірінің соңына дейін туған жері мен жусан
иісі бұрқыраған қыпшақ даласын, бұйра-бұйра құмдары мен
тұнжыраған көлдерін, жасыл жайлауы мен отырған қыстауын
сағынышпен есіне алатын болады.

Шам елінге

Шағдырды алдын ала болжау мүмкін емес. Қаған тұқымы Байсары да, текті атаның баласы Байбарыс та еріксіздіктің қамытын киюге мәжбүр болды. Жоталарын қамшы тіліп, аяқтарын шынжыр қиып, өткір пышақтай жалаңдаған жендеттердің айтқанына көніп, айдауына жүрді. Тұтқынның көрген күні құрысын. Тіпті таң шапағатын көру қиынға айналды. Зорлық-зомбылыққа, ауыр соққыға, қиямет тіршілікке шыдай алмай біразы өліп, фәни* дүниемен қош айтысып жатты.

– Шыда, Байсары. Осалдық танытсаң, омыртқаң үзіледі. Мына жауыздар ешкімді де аямайды, – деп Байбарыс құрдасын рухтандырумен болды. Өзі де тастай қатып, болған іске болаттай беріктенді.

Құдай басқа салған соң, бәріне де көнесің. Бір күні қызыл іңірде Байбарыс пен Байсарының шынжырларын босатып, сапқа тұрғызып, белгісіз бір жаққа алып жүрді. Қарны кебежедей әлдекімнің бұйрығымен жағада тұрған кемеге отырғызды. Өміршілердің әңгімесінен ұққаны – бұларды Рум сұлтандығына алып бара жатқандығы.

Аяққа шынжыр қайта салынып, олар шағын кеменің көп ескекшісінің бірі атанды. Сайдың тасындай ірі жігіттер күнітүні тыным таппай, ескек есумен болды. Бұдан бас тартқандардың жалаңаш денесін жыландай ысылдаған қамшы қылыштай тілді. Байбарыс пен Байсарының жас болса да денесінің ірілігіне, қайратына, күш-қуатына қызықты ма, кім білсін, тиіспеді. Екеуі мұндай бейнет атаулыны бұрынсоңды көрмеген еді. Тіпті теңізді де сырттай ғана қызықтап күн өткізіпті. Бұл да дала сияқты бір әлем екен. Жүзі сұсты, күңіренісі де ерекше, астаң-кестеңі шығып қайғылы адамдай аһ ұрып жатыр. Дию жалды, көк бет толқындары шашын жұлып, жынын шақырып, бедірейген шағын кеменің қож-қож қабырғаларын тітіретіп, аударып тастардай күй

---

* фәни – (діни ұғым) алдамшы дүние.

танытқанымен, соғылған мезетте быт-шыты шығып, ақ көбік болып бұрқырайды кеп. Топан судың қопарыла қаптаған кейпі жүрек суылдатып, алапат үрей туғызады.

Ал тымық күндері бәрі басқаша. Жүзіп келе жатқан кемемен бірге ақ шағалалар ілесіп отырады. Олар күмістей толқынға лақтырған азықты әп-сәтте тауып алып, қайтадан көкке өрлейді. Қалай дегенде де тіршілік атаулы тірі дүниеге әуес. Тірі жан үшін шыр етіп жарық дүниеге келген, кіндік қаны тамған жер ең қасиетті. Туған жердің әсем табиғаты, жазира даласы, шағылды* құмы, саңқылдаған қыранның қалықтай ұшқан қанатының суылы, тұлпар тұяғының жер дүрсілдеткен үні, құлынның сыңғырлай кісінеуі теңізден тым бөлекше.

Кешқұрым қызыл іңірде теңіздің табиғатында бір тыныштық басталды. Кеме басшысы бар дауысымен айқайлап қоя берді.

– Дауыл келе жатыр! Құдайдың қаһары тиді бізге! – деді.

Байбарыс Байсарыға:

– Қорықпа, маңдайға жазған тағдырды көреміз, әйтпесе, теңіз түбіне батып өлеміз, – деді сыбырлап.

Әлдебір жантүршігерлік қауіптің жақындап келгенін білдіргендей, теңіз бір сәт тербеліп кетті. Жарқылдаған найзағай, сатырлата құйған жауын, жер дүниені әлекке түсірген дауыл, таудай-таудай боп аунап түскен толқындар шағын кемені қақпақылдай қағып, біресе көкке көтеріп, енді бірде төменге қарай құлдилата жөнеледі. Байбарыс жан-жағына алаңдай қарады. Кеменің орта тұсындағы дәу қара ескекші:

– Тұтқындар! Енді біз балықтың жемі боламыз! Бізді су перісі Сүлеймен патша қарсы алады! – деп барқырай* күлді.

Жендет күзетші өте жылдам екен, қайқы қылышымен әлгінің басын қақ бөлді. Дәу қараның орнына басқа жігітті отырғызды. Кеме иесі тұтқындарға сұстана қарағанымен, тұтқындар үшін бұл тірлік құр қоқан-лоқы* сияқты еді. Бәрібір бір өлім деп іштей түйініп алған.

---

* шағыл – белес-белес, жота-жота боп үйіліп қалған құм.

* барқырай – жағымсыз қатты дауыс шығара.

* қоқан-лоқы – құр сес көрсету, қорқыту.

Теңіз қайта долданды. «Әй, адамдар! Шыдасандар осы, шыдамасаңдар су түбіне тартып әкетемін. Мені басынбаңдар! Теңіз сендердің күйі күмбірлеген сазды далаң емес, аяқ тірер таянышы жоқ, тұңғиық» деп, сұм ажалдың суық лебін осы толқындар арқылы жеткізгендей әсер берді.

Екі күн өте теңіз тыныштала бастады. Тағдыр балыққа жем болуды жазбаған екен. Құбылысқа қуана қарап, жомарттық танытқан кеме иелері екі күннен бері аш ұстаған ескекші тұтқындарға тамақ үлестірді.

– Жолдарың кесірсіз екен. Бұрын-соңды мұндай дауылдан ешкім тірі қалған емес, – деді сонау түндегі айқайшыны жәркемдеген* жендет күркіреп.

– Сендер біздің байлығымызсыңдар. Ха...ха...ха...

Бұл күлкінің астарында не жатқаны тұтқындарға белгілі.

Қиыр бет ақ шапаққа боялып, тұтастана келе тұман басқан қалаға тірелгенде өмірдің тағы бір таңы атты. Кеу-кеулеген бұлғарлар бұларды шынжырын шешпей, жағаға қарай қамшының астымен алып өтті. Бұл бүкіл Еуропаға, Африкаға аты шыққан Кіші Азиядағы Сиуас құл базары еді. Үш-төрт күннен соң, саудасы жүрмеді ме, әлде құлдардың құны төмендеді ме, тұтқындардың иелері елу шақтысын айдап, Шам елінің* Алеппо қаласындағы Хан ибн Қылыш базарына әкелді. Шоқпардың астында келе жатса да, Байсары мен Байбарыс бір-бірінен ажырамағандарына қуанды.

Базар алаңында құжынаған елден ине шаншар жер жоқ. Кешегі адам атын иемденген бүгінгі құл атанған кісенділерді келгендер сын көзбен бастан-аяқ қарап тұр. Ақ сәлде тартып, ұзын шапан киген, кердеңдеген саудагерлер тобы құдды бір мал таңдағандай, түге.

– Құдай жазса, бірге болуды ойластырайық, – деді Байсары сыбырлап.

– Мыналар адам емес, адам кейпіндегі хайуан ғой, тегі. Мұны көргенше, теңізге батып өлгенім жақсы еді, – деді Байсары күйіне.

– Көрге түскенше, көресіні көресің деген осы. Сабыр түбі – сары алтын, – дейді Байбарыс досын жұбатып.

Осы кезде оның есіне әкесінің бірде:

---

* *жәркемдеу* – аяусыз шауып түсіру.

* *Шам елі* – Сирия.

– Ақылды да қайратты, сымбатты да бақуатты* болғысы келмейтін адам табыла қояр ма екен жарық дүниеде? Небір қулар өз мақсаты үшін жылы шырайлы, жанға жағымды сөздерін айттып, қаумалаған халық алдында Құдай мен Пайғамбарлардың атынан сөйлеп, Құран алдында ант етуге де бар. Шындап келгенде, олардың зұлымдығында шек жоқ. Адамның кім екендігі оның туған еліне, жеріне еңбек етуімен танылады. Осыны ұмытпа, балам, – деп айтқан сөздері түседі.

Байқап қараса, өмір дегенің жанып тұрған оттай. Ыстық лебі тағдырыңды қарып өтпей қоймайды. Осы бір ой жетегінде тұрған сәтте қастарына өздерін сатып алмаққа келген бір топ сардарлар жақындаған екен.

---

* бақуатты – тұрмысы жақсы, ауқатты.

Байбарыстың байқағаны мұнда басқаларға қарағанда қыпшақтың тұтқын ұл-қыздары өтімділеу екен. Алғашқыда Байсары екеуіне ешкім түс тоқтатып қарамады, шамасы баласынған болу керек.

Қастарына келген сардарларды көрген Байбарыс іштей бұл жолы олардың қолына түсетінін де сезді. Осы сәтті пайдаланған төргі құл сатушы барабанды ұрып:

– Шеткі бала құл мың дирхем, – деп дауыстап қалды.

Байбарыстың білуінше, он екі күміс дирхем – бір алтын динар еді. Жас құл шамданып қалды. Құлға да бір ауыз сөз деген осы. Бұл пендешілік дегенді қойсаңшы. Байсарыны 800 алтын динарға сатып әкеткенде Байбарысты мұнша қорлау не деген масқара!

Қаланың шеттеу аймағындағы керуен үйдің ауласында жатқанда шекесі тыртық, еңсегей* бойлы, жақ сақалды дөйқара бір әңгіменің шетін шығарған:

– Нағызы – құл базарында қыпшақ ұл-қыздарының құны шарықтап-ақ тұр. Құл сатып алушылар көшпелілер жұртының, әсіресе, оның ішінде қыпшақ жігіттерінің ержүрек, жігерлі екенін біледі. Сондықтан да олар соғыс мақсатына қажет тұтқындарды қолға түсіруге бейімделген. Кезінде Қалауын атты қыпшақ тұтқынға түсіп, 1000 алтын динарға сатылып, Алфи* Қалауын аталыпты. Кейін оның қолына билік тиіп, сатылатын құлдың бағасы бес мың алтын динарға дейін жеткен көрінеді...

Байбарыс қатты намыстанды. Көзі оттай жанып, тұла бойы дірілдеп сала берді. «Мың дирхем» дегенде сол әңгіме есіне түскен еді.

Сымбатты, кең маңдайлы, сұңғақ бойлы, жауырыны қақпақтай жігіттің ержүрек жауынгер болатыны сыртқа танылып-ақ тұр. Жүрісі ширақ, денесі шымыр. Тақуа саудагер де, сатып алушы араб та Байбарыстың бір көзіндегі иненің жасуындай дақты байқап қалған екен-ау. Жанындағы

---

* еңсегей – ұзын бойлы, зор денелі.

* алф – арабша мың деген санды білдіреді.

түйедей әскербасы әмірдің құлағына әлденені сыбырлап көзін көрсетіп әлек.

– Сегіз жүз дирһемге мен алдым, – деді әмір даусы жер астынан шыққандай гүр етіп.

Әлгінде ғана сатып алушысына көз астымен ұрлана қараған Байбарыс оның өзіне сұқтана көз тастап, іштей сүйсініп, жымығанын байқап қалған. Әмірдің мәмлүгі* сегіз жүз кесек күмісті сатушыға ұсынды.

Байбарыс зорлықшы жеңдеттің тұзағынан құтылды. «Өттең, қалтарыс жерде кездесер болсаң, жер жастандырар едім» деген ойын саудагерге қабағымен танытты.

– Қане, аяғы мен қолындағы кісенді шешіңдер, – деп бұйырды әмір.

Құл сатушы кісендерді шешіп өуреленіп жатқан кезде ол Байбарысқа:

– Басыңды көтер, бері қара! – дейді сол бір гүрілдеген дауысымен.

Байбарыс әмірге жалт қарады. Жанарында азаптан құтқарған иесіне деген инабат пен жылылық шуағы маздап тұр.

– Есімің кім сенің, қыпшақ жігіті?

– Байбарыс.

– Енді сен әл-Бундуқдарисың. Менің мәмлүгім боласың.

– Құп болады, тақсыр. Хүзіретіңізге құлдық, – деді Байбарыс басын иіп.

Ол енді әмірдің бундуқ деген қаруын алып жүретін мәмлүгі еді.

Сәлден соң нұғырлар* қағылып, әмірдің жолға шыққанын хабарлады. Оған құлдарды айдаған салт аттылар ілесті. Қаладан ұзай бере Байбарыс созылып келе жатқан осы топқа көз жүгіртіп қарады. Ойда-жоқта Байсарыны көзі шалып қалды. Құрдасын көрген ол да қолын бұлғап, белгі берді. Екеуі де тіл қатысып, сөйлеспеді. Байсарының топ соңында келе жатқан сардардан сескенгенін Байбарыс біле қойды.

---

*мәмлүк – араб тілінде басқа адамның иелігіндегі «ақ құл» деген мағынаны білдіреді. Олар қазақ даласы Еділ, Жайық және Қара теңіз бойындағы моңғол шапқыншылығы мен басқа да соғыстар кезінде тұтқынға түсіп, құнды тауар ретінде сатылған.

* нұғырлар – барабан іспеттес аспап.

Біз - мәмлүктерміз

Байбарысты сатып алушы өмірдің есімі Алауддин Айтегін бин Абдулла әл-Бундуқдари болатын. Байбарыс осы өмірдің шағын сарайында қызмет ете бастады. Өмір бәріне үйретеді.

Мысыр жерінде бір Аллаға сыйынған, иелеріне тәу етіп, қызмет жасаған мәмлүктер жеткілікті еді. Олар ертеден қара кешке дейін әскери жаттығулар жасап, шыныққан. Себебі ішкерілей кірген атақты Шыңғыс ханның әскери қосындары қалт етсе, «шауып алам, қырып салам» деп жаушы жіберуден бір тынбады. Мұндайда қас пен көздің арасында өтер қақтығыстарға да сақадай сай болу – міндет. Уақыт талабы солай.

Байбарыс қыпшақ жеріндегі күнделікті тірлігін араб елінде әрі қарай жалғастырды. Аттың бауырына жасырына шауып, күтпеген жерден шабуыл жасау, қарсыласын небір айла-лармен күйрете жеңу, ер үстінен арқан лақтырып дәл түсіру, нәтижесінде атқұлағында ойнайтындай дәрежеге жетубұл жерде кемшін* екен. Оның үстіне Шам елінде жорыққа қолайлы асыл тұқымды қыпшақ аттары жоқтың қасы.

Ат – ер қанаты. Бұл қағиданы қыпшақтар берік ұстанған. Әкесінің әңгімесінен қыпшақ тұлпарларының соғыс даласынан жараланған иелерін алып шығатынын, жаудан қашқанда құйындай ұшып жеткізбейтінін үнемі еститін. Кезі келсе, төртаяқтап жата қалып жасырынатынын, қиян-кескі шайқаста дұшпанының атын тісімен қыршып, алдыңғы аяқтарымен омақа астырып, иесіне көмектесетінін де білетін. Құлын кезінен өсірген жирен тайын осындай бір ерліктерге баптаймын деп армандаушы еді. Енді оның бәрі бос қиял. Тақыр жетім, арабтың алып кел, барып кел жалдамалы мәмлүгі.

Араға біраз уақыт салып, Шам қаласында мәмлүктердің арасында әскери ойындардан кішігірім дода* өткен. Бұл жарысқа өмір Айтегін бин Абдулла көп ішінен таңдап, өзінің мәмлүгі Байбарысты қосты. Жас бозбаланың ержүрек, өжет әрі

* кемшін – кемдеу, аздау.

* дода – тартыс, жарыс.